

MONUMENTE ISTORICE

STUDII SI LUCRARI DE RESTAURARE

DIRECTIA MONUMENTELOR ISTORICE

VOLUM INCHINAT
CELEI DE A DOUAZECEA ANIVERSARI
A ELIBERARII PATRIEI NOASTRE

C U P R I N S

GRIGORE IONESCU.	Restaurarea monumentelor de arhitectură în România, în anii puterii populare.	7
ION BALS, STEFAN BALS, RADU HEITEL, PETRE NASTUREL.	Restaurarea mănăstirii Neamț.	33
P.E.MICLESCU.	Restaurarea catedralei Patriarhiei din București.	61
STEFAN BALS.	Restaurarea mănăstirii Gura Motrului.	91
EUGENIA GRECEANU, OLIVER VELESCU.	Restaurarea halei vechi din Brașov.	115
RADU FLORESCU.	Noi puncte de vedere și noi propuneri cu privire la reconstituirea monumentului triumfal de la Adamclisi.	159

S O M M A I R E

GRIGORE IONESCU.	La restauration des monuments historiques en Roumanie sous le régime de démocratie populaire.	7
ION BALS, STEFAN BALS, RADU HEITEL, PETRE NASTUREL.	La restauration du monastère de Neamţ.	33
P.E.MICLESCU.	La restauration de la cathédrale de la Patriarchie de Bucarest.	61
STEFAN BALS.	La restauration du monastère de Gura Motrului.	91
EUGENIA GRECRANU, OLIVER VELESCU.	La restauration de l'ancienne halle de Braşov.	115
RADU FLORESCU.	Nouveaux points de vue et nouvelles propositions concernant la reconstitution du monument triomphal d'Adam-Klissi.	159

RESTAURAREA MANASTIRII NEAMT

Ion Balș, Stefan Balș,
Radu Heitel și Petre Năsturel.

Mănăstirea Neamț este așezată pe vales Nemțișorului, în mijlocul unui minunat peisaj de livezi, fânețe și dealuri împădurite¹.

Astfel cum ne apare astăzi, mănăstirea cuprinde un patrulater masiv de chilii cu cerdace, foișoare, balcoane și turnuri, în jurul cărora sînt presărate aghiasmatarul, biserica din cimitir, numeroase căsuțe cu învelitori de șită înconjurată de grădini, printre care se află bolnița cu paraclisul ei și, mai departe, schitul Vovidenia.

Intrarea în incintă se face pe sub înaltul turn-clopotniță, pe latura de apus. În cuprinsul curții se ridică monumentala și totuși zvelta biserică a lui Stefan cel Mare. Tot patrulaterul de chilii este dublat de cerdace interioare, întrerupte pe latura estică de fațada bisericii Sf. Gheorghe, refăcută cu ocazia lucrărilor de restaurare și încadrată acum în corpul de chilii. Într-unul din colțurile curții apare, dincolo de învelitori, turnul octogonal, denumit "pirgul".

Mănăstirea Neamț a fost cel mai vechi și cel mai însemnat focar al culturii feudale moldovenești. Se pare că pe locul mănăstirii de azi ar fi înființat, încă de la mijlocul secolului al XIV-lea, o mănăstire sau un schit. Tradiția mănăstirească spune că o bisericuță de lemn se găsea pe vremuri în incintă și că o primă biserică de zid s-ar fi prăbușit la cutremurul din 1471.

Biserica actuală, cu hramul "Înălțarea Domnului", cea mai mare și mai bogată dintre bisericile ridicate de Stefan cel Mare, a fost terminată la 1497.

Așezarea mănăstirească a suferit numeroase prefaceri în cursul veacurilor următoare, prefaceri oglindite în înfățișarea diferită a elementelor constructive care formează întreg ansamblul².

Lucrările de restaurare

În 1927, înainte de începerea primelor lucrări de restaurare, biserica lui Stefan cel Mare ni se arată în înfățișarea sa datînd din secolul trecut, naiv colorată în spiritul artei populare, cu soclul de piatră zugră -

Fig.1. Plan de situație. Zona de protecție, zona de conservare integrală a pădurilor și de tăieri speciale. 1) Mănăstirea . 2) Aghiasmatarul. 3) Schitul Bogoslov din cimitir. 4) Se - minarul. 5) Schitul Vovidenia. 6) Schitul Pocrov.

vit vînat, cu profilele chenarelor de la ferestre vîruite alb, cu fațadele tencuite și zugrăvite în roz și ocru, cu învelitoarea joasă de tablă vopsită în roșu, terminată la capătul de vest cu un fronton neo-gotic, cu turla tencuită și zugrăvită în albastru și acoperită cu o învelitoare în formă barocă, de asemenea vopsită în roșu.

Alături și în contrast cu biserica mare, se află biserica cea mică, cu hramul "Sf.Gheorghe", în forma sa neo-clasică, datînd din secolul trecut. Chiliile tencuite, care formau cadrul întregii curți mănăstirești, erau acoperite cu o învelitoare plată de tablă și erau mărginite, atît la parter cît și la etaj, de un șir neîntrerupt de cerdace cu stîlpi înalți de lemn.

Lucrările de restaurare, începute în perioada 1927-1934 și re- luate în 1954 pentru a fi terminate în 1962, au comportat, în prima fază, aceea dintre cele două războaie mondiale, decaparea tencuielilor la biserica mare, pentru cercetarea paramentului original, și completarea acestui parament; în a doua fază, după 1954, refacerea chiliilor și a cerdacelor, restaurarea turnu- rilor, desfacerea și refacerea într-o nouă așezare a bisericii Sf.Gheorghe și, în fine, terminarea bisericii lui Stefan cel Mare prin revenirea la forma ini- țială a învelitorilor, a ferestrelor de la abside și prin completarea elemen- telor de piatră³.

Biserica lui Stefan cel Mare

Astfel cum ne arată pisania de piatră, așezată deasupra intră - rii, precum și mărturia "grămăticului Dimitrie", biserica cu hramul "Înălțarea Domnului" a fost săvîrșită la 1497 și sfințită la înapoierea lui Stefan cel Mare, după victoria de la Codrul Cosminului, la 14 noembrie a aceluiași an⁴.

Fig.2. Vedere generală a mănăstirii înainte de 1953.

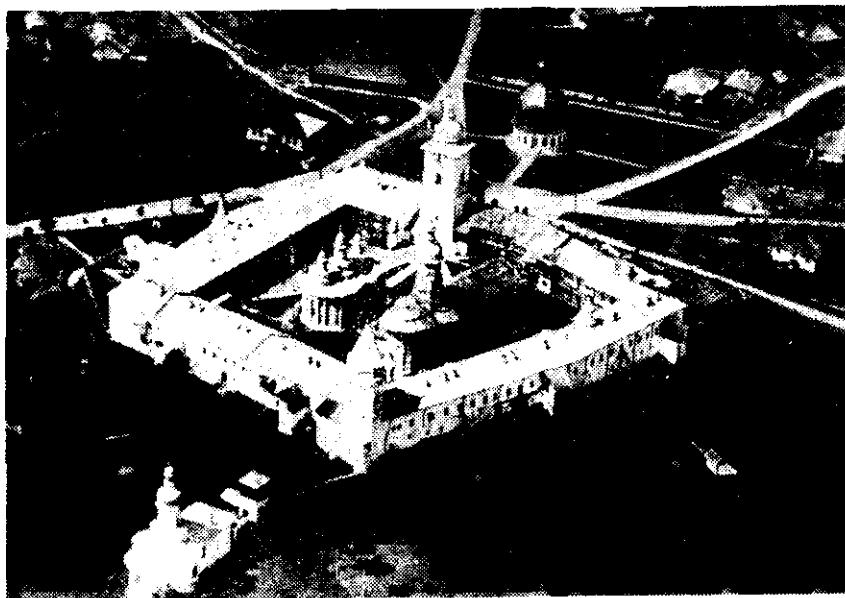

Fig.3. Vedere din avion, înainte de 1954.

Această biserică, cel mai reprezentativ și totodată cel mai impresionant monument din epoca lui Ștefan cel Mare, prin dimensiunile sale neobișnuite și proporțiile sale elegante, poate fi considerată, din punct de vedere al planului, ca prototip pentru o serie de monumente construite în urmă: Sf. Gheorghe din Suceava, Proboata, Episcopia din Roman, Bistrița, Slatina și Sucevița. Unor elemente contopite de la construcții anterioare, anume naosul treflat de la Hîrlău și pronaosul cu două cupole de la Războieni, Borzești și Piatra, s-au adăugat aici încă două elemente: pridvorul și camera mormintelor, denumită și "gropnița"⁵.

Pridvorului boltit cu o calotă sferică, așezată pe arcuri diagonale zise "moldovenesti", îi urmează pronaosul, cuprinzând pilaștri formați din mănunchiuri de colonete, arce suprapuse pe mai multe nivele și calote sferice, elemente care, laolaltă, contribuie la accentuarea caracterului monumental al acestui interior.

Separat de pronaos prin gropnița boltită cu o calotă sferică, naosul bisericii, prelungit printr-o serie de arcuri dublouri și încadrat de cele două abside laterale și de absida altarului, încheie seria acestor încăperi perfect proporționate. Singura turlă a bisericii se ridică peste naos.

Din nefericire, zidul despărțitor dintre naos și gropniță a fost desființat cu ocazia prefacerilor din anii 1829-1830 și înlocuit cu un arc, lipsind biserica de tabloul votiv care se afla desigur pe peretele dinspre naos. Întreaga pictură interioară a bisericii, în frescă, a fost acoperită la 1831 cu o nouă pictură, fără valoare în sine, dar care pare să respecte totuși, în mare parte, iconografia inițială. Unele sondaje, efectuate între cele două războaie mondiale, au scos la iveală pe mici porțiuni vechea pictură în frescă, deosebit de interesantă.

Impresia de bogăție a interiorului bisericii este accentuată de actuala pardoseală din lespezi mari de marmură de Constantinopol, așezată la 1883.

În ceea ce privește înfățișarea exterioară a bisericii, aceasta a suferit mult mai mult prin modificările aduse în decursul anilor decât aceea interioară. Nu cunoaștem data la care s-a alipit veșmîntăria pe latura de sud a bisericii, dar pare probabil că acest adaos să fie cel puțin din secolul al XVIII-lea, dacă nu mai vechi.

Se poate presupune că ferestrele gropniței, cu chenarele rudimentare lucrate din ghips care se vedeau pînă la ultimele lucrări de restaurare, erau opera meșterilor care au desființat în 1829 zidul despărțitor dintre gropniță și naosul bisericii. Este probabil că tot atunci să se fi schimbat vechea formă a acoperișului, adoptîndu-se o formă de învelitoare cu pante line și adăugîndu-se, pe lîngă turla existentă, încă două turle noi de lemn îmbrăcate, ca și noul acoperiș al navei, cu tablă. Aceste turle suplimentare au fost desființate la 1872. Tot în acel an, s-au executat frontoanele neo-gotice de la capătul de vest al bisericii și de la veșmîntărie și s-au tencuit toate fațadele. Se crede că atunci s-au montat și ferestrele neo-gotice ale absidelor.

În vederea începerii lucrărilor de restaurare, s-au întreprins, în cursul anului 1927, cercetări pentru descoperirea paramentului original al bisericii, procedîndu-se la decaparea tencuielilor executate în secolul al XIX-lea⁶. Paramentul, deosebit de frumos, cuprinde, peste soclul de piatră ciopli-

tă, o zidărie de piatră brută pînă la nivelul nașterii bolților interioare și o zidărie de cărămidă de la acest nivel în sus. Cărămizi și discuri smălțuite divers colorate îmbogățesc întregul decor. Cu prilejul acestor cercetări, au fost descoperite peste zona de cărămizi nesmălțuite a fațadelor urme de tencuială zugrăvită, înfățișînd un apareiaj de cărămizi colorate, urme care au fost găsite, ca un prim strat, și în ocnile fațadei de sud. Tot atunci s-au găsit în podul bisericii, la baza turlei, fragmente de tencuială zugrăvită și discuri smălțuite, evident aparente pe vremuri, dovedindu-se astfel existența unui prim acoperiș în forme "moldovenești"⁷.

De asemenea, s-a dovedit că ancadramentele rudimentare de la ferestrele gropniței, precum și cele perfect executate de la ferestrele absidelor, nu erau de piatră ci de ghips, ultimele fiind lucrate din piese prefabricate⁸.

În cursul acestei perioade de lucrări (1927-1934), s-a trecut, după efectuarea lucrărilor de cercetare a fațadelor, la restaurarea paramentului de piatră, de cărămidă și de ceramică smălțuită.

Astfel, au fost înlocuite o serie de pietre de talie și de pietre profilate la soclu și la contraforturi, precum și colonetele mediane de la ferestrele pridvorului și ale pronaosului, lăsate însă nefinisate (în "epanelaj") pentru a fi deosebite de cele vechi. Piatra de talie folosită, foarte asemănătoare cu cea veche, a fost procurată din cariera Cincău⁹.

Elementele ceramice smălțuite au fost înlocuite în mare parte.

Fragmentele de pictură descoperite în ocnile fațadei de sud au fost consolidate, iar porțiunile a căror pictură dispăruse au fost completate cu tencuială nouă, atât la ocnile mari cît și la cele mici. Întregul parament al fațadelor a fost rostuit cu mortar de var, ciment alb, griș și praf de piatră. Tot atunci au fost învelite, cu aramă, bazele turlei.

Lucrările de restaurare ale bisericii, întrerupte în 1934, au fost reluate în 1960 pe baza datelor noi obținute prin cercetări în podul bisericii și al veșmîntăriei, precum și prin săpături arheologice.

În adevăr, după desfacerea parțială a învelitorii, s-a putut preciza, prin elementele găsite pe bazele turlei, intersecția vechiului acoperiș cu aceste baze, confirmîndu-se încă odată vechea formă moldovenească a acoperișului, astfel precum se poate vedea în gangul turnului-clopotniță, în fresca înfățișînd biserica și într-o gravură din 1816 (fig.5).

O altă observație interesantă, însă fără legătură cu restaurarea monumentului, a fost constatarea făcută asupra felului cum au executat meșterii din trecut arcele moldovenești, complet independent de tamburul cilindric din care se desprind, aceasta avînd doar un rol de umplutură a panourilor de sub arce.

De asemenea s-a descoperit în podul veșmîntăriei, pe fațada de sud a bisericii, și anume pe suprafețele de cărămidă smălțuită, o tencuială subțire, zugrăvită, imitînd cărămizi colorate în roșu și albastru, identică cu fragmentele găsite în 1927.

În ceea ce privește săpăturile arheologice, acestea au scos la iveală mai multe fragmente de chenare de piatră. Rezultatul cel mai important al săpăturilor, în ceea ce privește restaurarea, îl constituie însă stabilirea vechiului nivel de călcare, aproape cu 50 cm mai jos decît cel din 1927.

După obținerea tuturor acestor date, s-a putut trece la examinarea soluțiilor de restaurare care puteau fi adoptate.

Se puneau următoarele probleme:

- revenirea la forma inițială a acoperișului, sau menținerea acesteia din secolul al XIX-lea;
- desființarea veșmîntăriei, pentru a se degaja întreaga fațadă a bisericii, sau menținerea acestui adaos, datînd de cel puțin 150 de ani;
- desființarea ferestrelor neo-gotice de la absida și gropniță, revenindu-se la ferestrele mici care au existat desigur în trecut, sau păstrarea acestor ferestre mari care luminau mai bine naosul, permițînd vederea în mai bune condițiuni a picturii.

Principiile de restaurare admise astăzi impun respectarea elementelor de construcție adăugate sau modificate în cursul desfășurării istorice a monumentului. Indepărtarea acestora nu ar putea fi justificată decît de existența unor dovezi sigure asupra vechilor forme, de necesitatea degajării unor forme deosebit de interesante, sau de lipsa totală de interes sau artistic al acestor adaosuri.

În cazul bisericii de la Neamț se știa, în mod indiscutabil, că învelitoarea originală era de formă înaltă, moldovenească, însă nu existau alte date certe asupra dimensiunilor acesteia decît intersecția acoperișului cu bazele turlei. Pe de altă parte, forma barocă a turlei și frontonul neo-gotic intraseră în tradiție printr-o durată de aproape un veac.

După o îndelungată cumpănire, s-a adoptat soluția revenirii la forma presupusă originală, cu acoperiș înalt și streșină mare, în parte și din considerente estetice, formele plate ale acoperișului ne mai fiind în acord cu fațadele bogat decorate, apărute după decaparea tencuielilor.

Pentru a se stabili proporțiile definitive ale noului acoperiș, a fost montată la fața locului, chiar pe monument, o machetă în mărime naturală, după care s-a demontat vechea șarpantă și frontonul neo-gotic, a cărui "rozasă" a fost depozitată pentru a fi expusă, în viitor, în lapidariu.

În privința materialului vechii învelitori nu s-au putut găsi nici un fel de date.

Este posibil ca acoperișurile unor monumente importante din vremea lui Ștefan cel Mare să fi fost învelite cu plumb. Tigla solzi întrebuintată în mod curent în Ardeal nu pare să se fi întrebuintat în Moldova în acea epocă, deși existau strînse legături între aceste provincii, precum rezultă din cunoscuta scrisoare a lui Alexandru Lăpușneanu către bistrițeni, precum și din faptul că săpăturile efectuate la diferite monumente nu au scos nicăieri la iveală fragmente de țiglă din acea epocă¹⁰.

În cazul în care biserica mănăstirii Neamț ar fi fost inițial învelită cu plumb, material mai în acord cu bogăția construcției decît șindrila, se poate presupune că acesta să fi fost înlocuit, mult mai tîrziu, cu tablă de aramă, astfel cum s-a întîmplat la mai toate catedralele gotice din occident¹¹. Presupunerea rămîne însă de domeniul ipotezelor. La restaurarea acoperișului, s-a adoptat ca material de învelitoare tabla de aramă, fiind mai puțin grea și mai ușor de montat la pante repezi decît plumbul. Tabla a fost montată cu rosturile orizontale "rolate" și cele verticale "bătute", pentru a se obține o

Fig.4. Biserica lui Stefan cel Mare înainte de 1926.

Fig.5. Gravură în lemn din "Ocoitoihul" din 1816, înfățișând biserica.

predominanță a liniilor orizontale.

A doua problemă pusă în discuție a fost aceea a desființării veșmîntăriei. Desigur că, din punct de vedere estetic, suprimarea acestui adaos ar fi fost de dorit, pentru degajarea întregii fațade de sud a bisericii.

Mentținerea ei a fost însă adoptată pe temeiul vechimii sale, precum și al realei sale valori arhitecturale, datorată calităților de execuție și interesantelor bolți interioare. Frontonul neo-gotic al veșmîntăriei a fost de asemenea menținut, ca singura mărturie a epocii neo-gotice, celălalt fronton contemporan, acela al bisericii, fiind înlăturat o dată cu refacerea noului acoperiș.

De altfel, soluția aleasă reprezintă o rezolvare prudentă, desființarea veșmîntăriei putînd să fie repusă în discuție în viitor, cînd monumentul va fi încadrat cu decorul său natural de arbori, arbuști și gazon.

A treia problemă de restaurare, aceea a ferestrelor de la gropniță și abside, a putut fi rezolvată datorită fragmentelor de chenare găsite în săpături, care dădeau unele indicații precise asupra bazei și montanților vechilor ferestre. De altfel, menținerea ferestrelor neo-gotice nu era recomandabilă nici din motive estetice, nici din motive de durată, materialul folosit fiind ghipsul.

Totodată, prin îndepărtarea ancadramentelor din secolul al XIX-lea s-au putut deduce cu precizie dimensiunile și formele vechilor goluri. În adevăr, în interior s-au descoperit intacte, la fereastra de sud a gropniței, cu toate prefacerile suferite în secolul trecut, întregul glaf dinspre vest și jumătatea arcului de deasupra, acoperite încă cu vechea tencuială în frescă,

precum și lățimea pragului, în întregime păstrat în grosimea zidăriei¹².

Pe baza acestor date, au fost refăcute atât fereastra gropniței cât și ferestrele celor trei abside (fig.7). Fereastra de nord a gropniței, în schimb, deschisă în mod cert mai târziu prin cioplirea zidăriei, a fost rezidată.

Reconstituirea ancadramentului de piatră la fereastra gropniței s-a făcut cu fragmente originare, deși nu exista o certitudine absolută asupra provenienței acestor elemente (fig.8). Chenarele celorlalte trei ferestre au fost copiate după cel de la gropniță.

Trebuie relevat faptul că unul din fragmente, cel găsit într-o săpătură din vecinătatea imediată a bisericii, pe latura ei de nord, departe deci de orice altă construcție din vechime, reprezintă un foarte interesant exemplar, de formă necunoscută pînă astăzi în arhitectura moldovenească, arune un coronament cu un timpan plin, decorat cu un trilob în relief. Profilele obișnuite ale ferestrelor mici dreptunghiulare, cu încrucișarea baghetelor la colțuri și cu mulura în arc frînt conturînd golul ferestrei, care se constată la Piatra, Borzești și Războieni, ca și la ferestrele turlei de la Neamț, se găsesc și la această piesă și o arată deci contemporană cu ele. Faptul că pînă în prezent nu se cunoștea un asemenea coronament la nici una din bisericile lui Stefan cel Mare duce la presupunerea că este vorba de un exemplar unic.

Pe lângă lucrările de pietrărie arătate mai sus, trebuie menționate și înlocuiri de blocuri degradate la soclu, precum și reșezarea la loc a celor dislocate..

Toate aceste lucrări de restaurare, desfășurate în cursul anilor

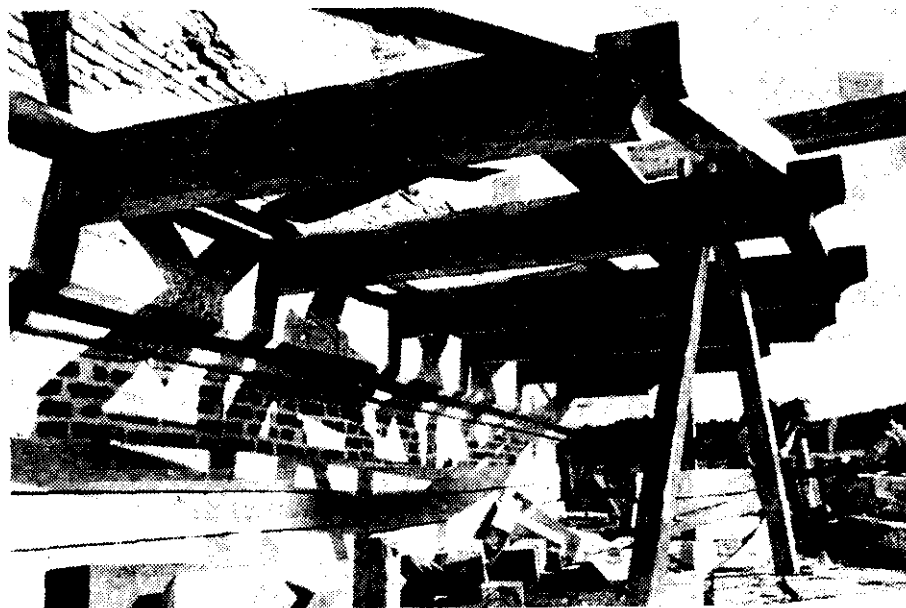

Fig.6. Noua Streasină a bisericii. Console de pe latura de vest în timpul lucrărilor de refacere a acoperișului.

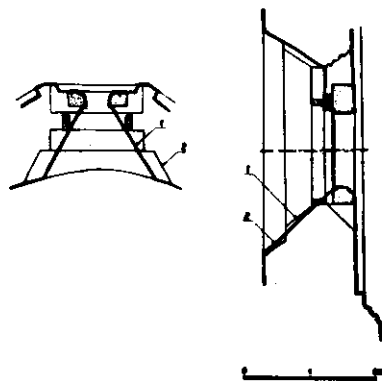

Fig. 7. Detaliu de fereastră la absida de sud. Plan și secție. 1) Golul restaurat. 2) Golul ferestrei din secolul al XIX-lea.

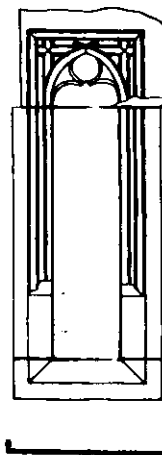

Fig. 8. Chenar de fereastră reconstituit la gropniță.

1960 și 1961, s-au încheiat prin coborîrea terenului pînă la vechiul nivel de călcare și refacerea trotuarului din lespezi de piatră. Coborîrea nivelului a readus monumentul la adevăratele sale proporții, prin degajarea celui de al doilea rînd de blocuri de piatră de talie ale soclului. Incontestabil că noua înfățișare a bisericii, în întregime restaurată, este deosebit de monumentală și de evocatoare, atît prin proporțiile sale perfecte cît și prin coloritul variat și totuși discret al fațadelor. Se pune însă întrebarea dacă această înfățișare reprezintă în adevăr aceea pe care o avea monumentul în vremea lui Ștefan cel Mare¹³.

Fragmentele de tencuială subțire zugrăvite în frescă imitînd cărămizi colorate în roșu și albastru, acoperind diferite porțiuni ale fațadelor în zonele de cărămidă nesmălțuită găsite la Neamț cu ocazia cercetărilor - fragmente care au mai fost descoperite de altfel și la Precista din Bacău, la Borzești, la Piatra, la Sf. Ilie de lîngă Suceava și la Războieni, tot pe zona de cărămidă nesmălțuită a fațadelor, - arată că această zonă a fost cîndva acoperită cu o astfel de zugrăveală decorativă. Rămîne însă de stabilit dacă această decorație exista în vremea lui Ștefan cel Mare, sau dacă a fost adăugată ulterior, într-o epocă în care pictarea fațadelor exterioare începuse să se generalizeze. Pe de o parte, pare nepotrivită adoptarea unui procedeu care poate fi considerat de o calitate inferioară într-o epocă în care lucrările de construcție erau executate cu atîta perfecție, atît din punctul de vedere al procedeelor constructive cît și din cel al materialelor folosite. Pe de altă parte, lipsa unor rosturi sclivisite pe zona de cărămidă a fațadelor - rosturi care se regăsesc în Muntenia în cazurile de zidărie aparentă, ulterior acoperită

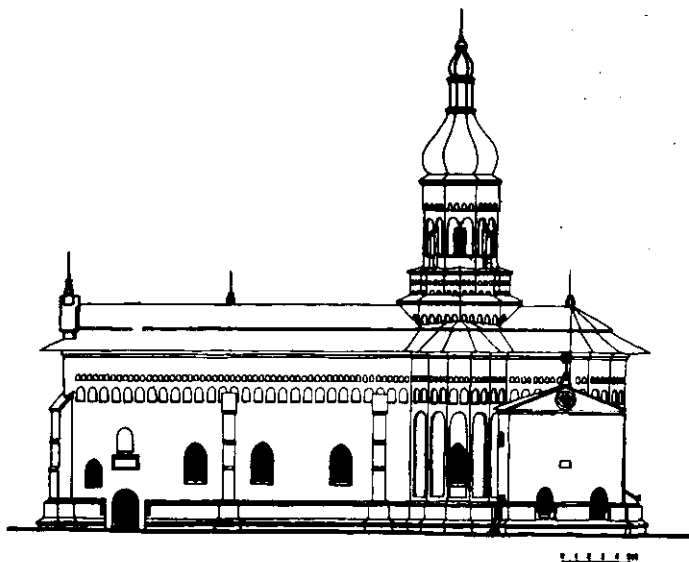

Fig.9. Biserica lui Stefan cel Mare. Fațada de sud înainte de 1927. Elevație.

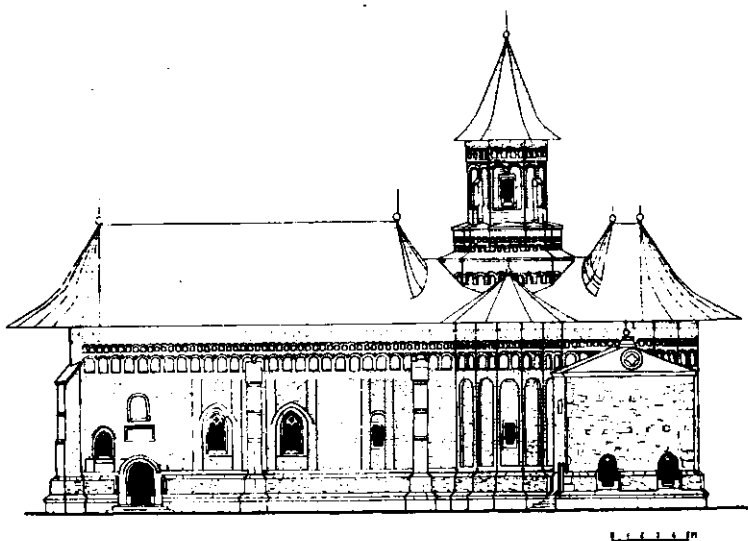

Fig.10. Biserica lui Stefan cel Mare. Fațada de sud după restaurare. Elevație.

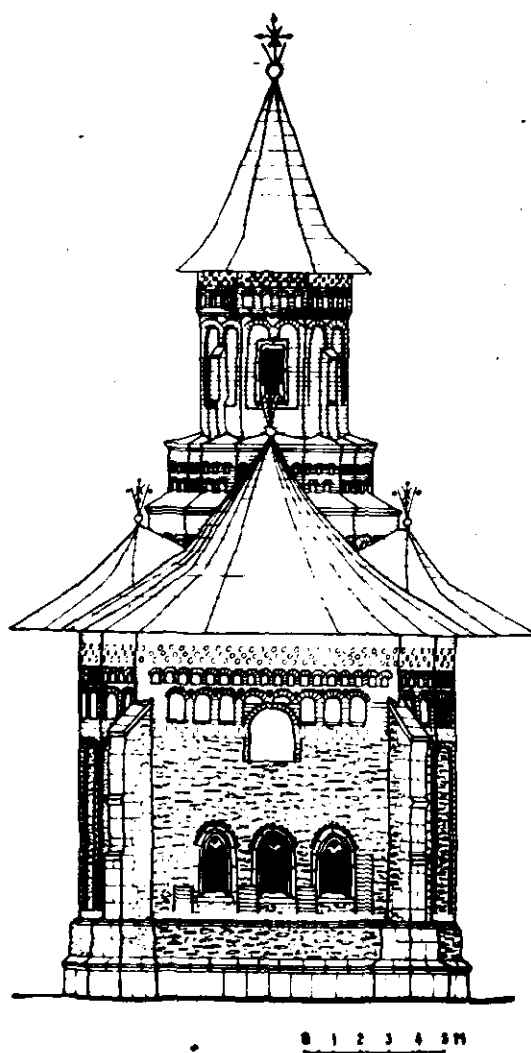

Fig.11. Biserica lui Stefan cel Mare. Fațada de vest după restaurare.
Elevație.

Fig.12. Biserica lui Stefan cel Mare în 1956.

Fig.13. Biserica lui Stefan cel Mare după restaurare.

cu o tencuială subțire - pare a indica executarea picturii decorative chiar de la început¹⁴.

Cu ocazia primelor cercetări întreprinse asupra fațadelor de la Neamț, se mai pusese în discuție problema paramentului original al monumetelor din epoca lui Ștefan cel Mare, emițându-se și părerea că nu numai zonele de cărămidă nesmălțuită erau tencuite și zugrăvite, dar că însuși paramentul de piatră brută al fațadelor era tencuit¹⁵. Această din urmă ipoteză nu poate fi nici dovedită, dar nici infirmată deocamdată.

Cercetările începute la fațadele bisericii din Tazlău vor aduce probabil noi precizări în acest domeniu.

Turnul-clopotniță

Turnul-clopotniță de pe latura de vest a incintei, prin gangul căruia se intră în curtea mănăstirii, a fost ridicat în trei epoci diferite.

Porțiunea turnului de intrare dinspre curte - cuprinzând la parter gangul format din două travee despărțite printr-un arc dublou, iar la etaj încăperile celor două nivele suprapuse - constituie partea cea mai veche a turnului și totodată a întregului ansamblu mănăstiresc. Forma bolților și a arcelor din gang, ușor frântă, pare a data această porțiune în epoca lui Alexandru cel Bun.

Pictura din gang - acoperită, culoare peste culoare, în secolul trecut - este probabil din epoca lui Ștefan cel Mare și reprezintă printre altele două imagini care par a fi cele ale actualei biserici. Porțiunea gangului spre exteriorul mănăstirii este un adăos din secolul al XIX-lea, alipit vechii clopotnițe. Partea superioară a turnului, ridicată în 1821 peste primul turn, cu acoperișul în formă barocă, constituie a treia etapă a construcției.

Cercetările întreprinse cu ocazia lucrărilor de restaurare au scos la iveală, la partea cea veche a turnului, sub stratul de tencuială care a acoperit în secolul al XIX-lea toate fațadele, paramentul original de piatră și cărămidă. Tot cu ocazia acestor corectări, s-a putut dovedi că spațiul în care este amenajat astăzi paraclisul era tot din prima epocă de construcție și fusese folosit în trecut ca încăpere a clopotelor.

De asemenea s-a descoperit pe fosta latură de vest a turnului, azi înglobată în construcție, o nișă zugrăvită în frescă, înfățișând "Înălțarea Domnului", hramul mănăstirii.

Partea inferioară a turnului dinspre curtea interioară, pînă la primul profil orizontal, a fost decapată de tencuială, lăsînd vizibil paramentul de piatră original, pentru a evidenția în acest fel construcția veche, iar trei din fostele deschideri ale camerei clopotelor au fost marcate în fațade sub formă de nișe.

Curtea interioară și biserica Sf.Gheorghe

Precum s-a mai arătat, alături de biserica lui Ștefan cel Mare și mascînd-o în mare parte, fusese ridicată în mijlocul incintei o biserică mai mică, cu hramul "Sf.Gheorghe". Înălțată la sfîrșitul secolului al XVIII - lea, anume la 1796, biserica aceasta fusese refăcută în mod stîngaci, la 1865, într-o înfățișare neo-clasică.

Pentru a degaja vederea obiectului principal, biserica lui Ștefan cel Mare, a fost pusă în discuție dărîmarea bisericii Sf.Gheorghe. Pentru a se

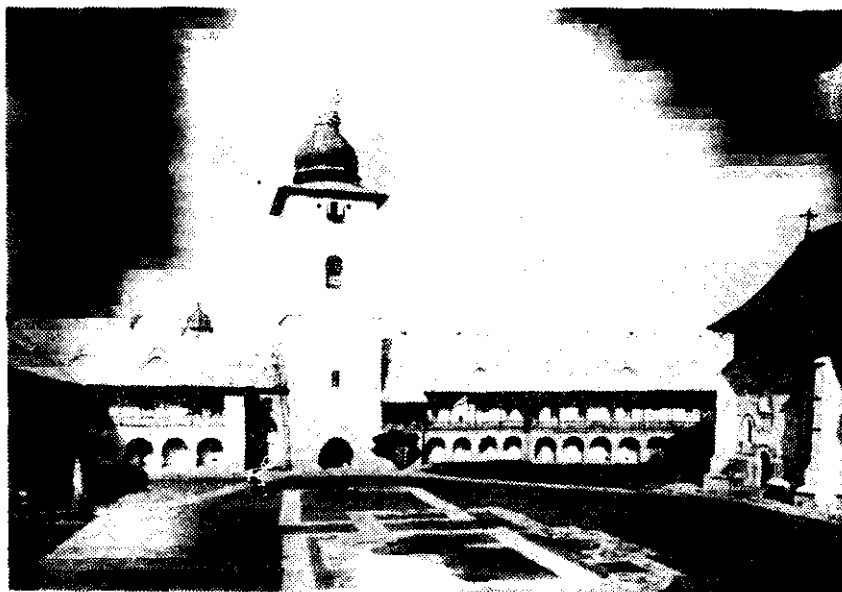

Fig.14. Curtea interioară și turnul-clopotniță, după restaurare.

controla dacă această construcție nu cuprindea fragmente dintr-o primă biserică de zid care, după tradiție, ar fi fost ridicată de Petru Mușat în acest loc, s-au întreprins cercetări arheologice, întâi în 1956-57¹⁶ și apoi în 1960-61, cercetări care au avut drept scop și stabilirea vechiului nivel de călcare al curții, găsirea urmelor vechilor construcții, azi dispărute, precum și datarea lor.

Cercetările au precizat ca fiind cel mai vechi nivel acela de pe latura de sud. Resturile de construcții vechi de lemn găsite aici par a confirma tradiția care pomeneste de existența, în trecut, a unei biserițe de lemn, a cărei planimetrie nu a putut însă fi reconstituită.

De asemenea s-au găsit resturile de piatră, cărămidă și lemn ale unei construcții din prima jumătate a secolului al XV-lea, ridicată probabil pe locul celei de lemn¹⁷.

Din prima jumătate a secolului al XV-lea, au fost găsite și urmele unor construcții de lemn - probabil chilii - la care pare să se fi folosit, ca procedeu de construcție, un schelet de stâlpi de lemn întăriți de jur împrejur cu piatră pe cant. S-a putut dovedi că una din aceste locuințe a fost distrusă prin foc spre sfârșitul secolului al XV-lea¹⁸. În a doua perioadă a acestui veac se poate semna, spre latura de sud a incintei, o construcție (fig.17, zona notată cu nr.3) integrată mai târziu în complexele din veacurile al XVI-lea, al cărei plan pare a fi fost rectangular. În interior s-a păstrat o despărțitură cu un prim rând de blocuri din piatră de talie aproape identice cu cele ale contraforturilor bisericii mari. Constructorii au folosit aici cărămizi smălțuite, galbene sau verzi, de dimensiunile celor de la biserica lui Stefan.

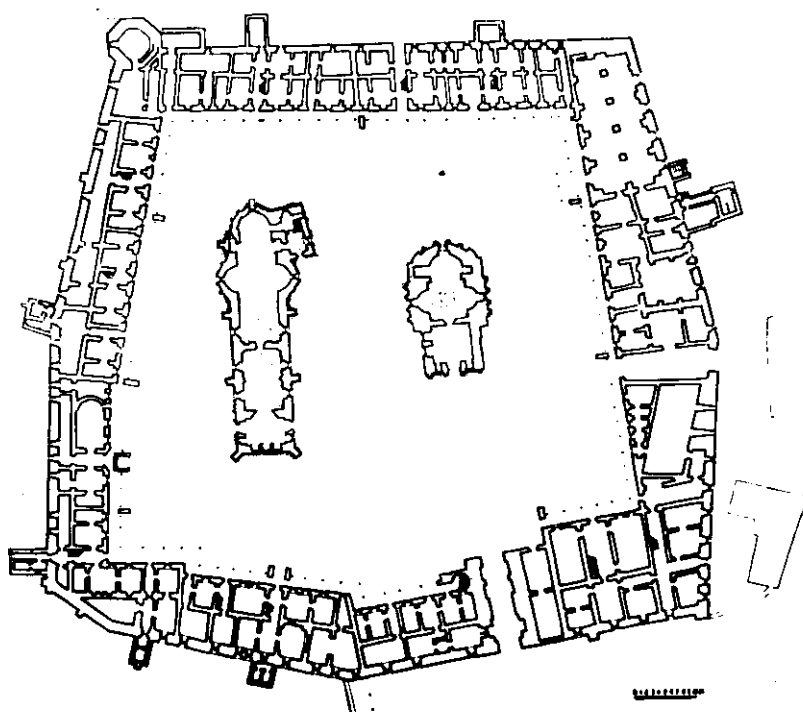

Fig.15. Planul incintei, parter, înainte de restaurare.

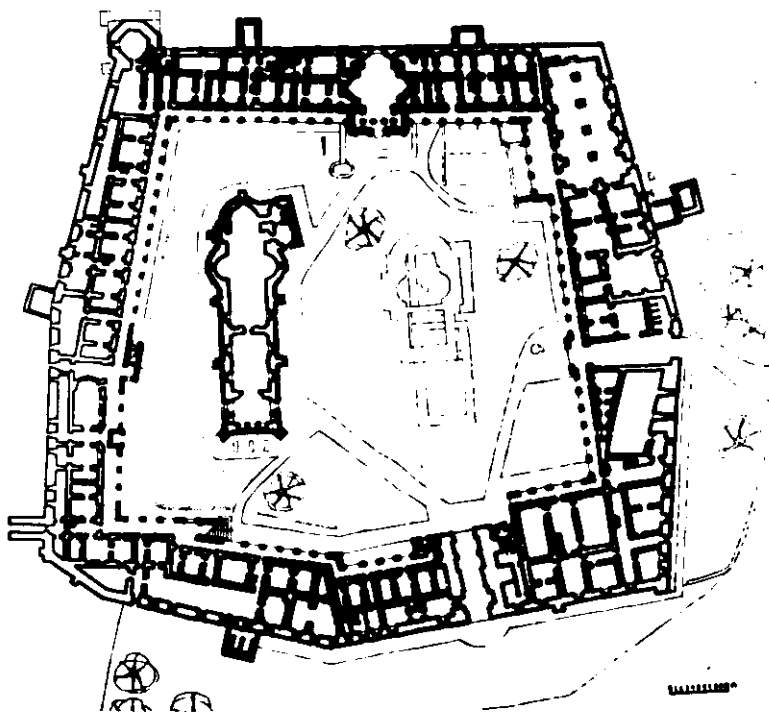

Fig.16. Planul incintei după restaurare.

Lucrările au scos de asemenea la iveală fundațiile unei trapeze cu cuhnie și beciuri, probabil din 1540, menționate într-un document din 1743¹⁹, precum și un fragment al pisaniei care pomeneste de construirea unei clisiar-nițe la 1548 (fig.18). Trapeza și cuhnia nu au atins însă temeliile bisericii de zid menționate mai sus, ale cărei resturi au fost înlăturate ulterior, în special în secolul al XVI-lea și al XVII-lea.

Cercetările au mai putut dovedi că în secolul al XVII-lea a fost ridicat un paraclis, pe locul vechii biserici de zid (fig.17 la nr.5). Fundațiile acestuia nu ating însă pământul viu. Cu o mică deplasare spre nord și acoperind cu un colț fostele clădiri din secolul al XV-lea, s-a ridicat aici, cu mult mai târziu, în secolul al XVIII-lea, biserica Sf.Gheorghe, pe fundații ajungând spre est până la 3 m adâncime.

În fața acestei biserici au mai fost descoperite urmele bazinului octogonal din 1850, descris de arhiepiscopul Narcis Crețulescu, fostul stareț al mănăstirii, ca fiind acoperit cu marmură²³.

Pe latura de nord a bisericii lui Stefan cel Mare, săpăturile au degajat fostele trepte de intrare în pridvor, precizându-se astfel și vechiul nivel de călcare al curții.

Concluziile trase din cercetările arheologice, anume că biserica Sf.Gheorghe nu cuprindea porțiuni din construcții mai vechi, au determinat alegerea unei soluții îndrăznețe.

Pentru a se degaja în întregime vederea bisericii lui Stefan cel Mare, s-a hotărât dărîmarea bisericii Sf.Gheorghe - de un interes istoric redus - și refacerea ei, cu aceeași înfățișare, pe latura de est a incintei. Așezată tot în axul intrării, însă pe latura din fund a curții și nu în centrul ei, noua fațadă a bisericii este aproape identică cu cea veche, cu singura deosebire că cele două ferestre din stînga și dreapta intrării au fost înlocuite cu arcade la un nivel mai ridicat, anume la etajul superior al chiliilor, menținându-se astfel continuitatea circulației cerdacului. Corpul bisericii, refăcut într-o formă mai redusă - cuprinzînd de fapt numai naosul - a fost ridicat chiar în cuprinsul chiliilor, reproducîndu-se interesantul element de boltire în arce moldovenești, pe două nivele, pe care îl avea inițial.

În acest fel a fost reamintită imaginea din secolul al XIX-lea, întrerupîndu-se totodată, cu o notă deosebită, ritmul arcaturilor și al stîlpilor de la cerdac. Temeliile fostei biserici Sf.Gheorghe, precum și celelalte urme de clădiri mai vechi, au fost marcate prin lespezi de piatră, care se detașează la prima vedere pe suprafața de gazon a curții.

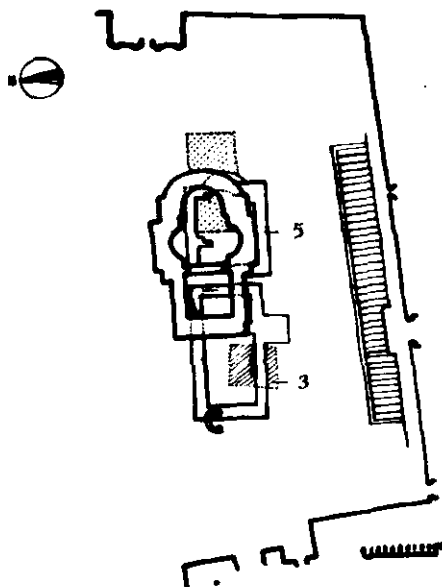

Fig.17. Planul fostelor construcții descoperite în cursul săpăturilor sub temeliile bisericii Sf.Gheorghe.

Fig.18. Fragment de pisanie a fostei clisiarnițe, din 1548.

Clădirea incintei, "pirgul", aghiasmatarul, zona de protecție.

Incinta mănăstirii, cuprinzând chilii pe două etaje, dublate spre curte de cerdace pe două nivele, astfel cum se înfățișa până la începerea lucrărilor de restaurare, a fost în întregime ridicată în veacul trecut, cu excepția corpului de sud, care a fost construit în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea. Cerdacele curții au fost executate abia la 1883.

Aspectul exterior al incintei, la mijlocul veacului trecut, era cunoscut după gravurile lui Bouquet și ale lui Alexandru Asachi.

Forma înaltă a acoperișului, cu învelitoarea de șindrilă arătată în gravuri, prezenta desigur mult mai mult interes decât acoperișul de tablă cu pantă lină din 1927. O învelitoare de șindrilă, însă, așezată pe acoperișuri neîntrerupte formând un mare patrulater, reprezenta un serios pericol de propagare a focului. Este cunoscut că atât mănăstirea Neamț, la 1862, cât și o serie de alte mănăstiri, au fost devastate de incendii. Intrucât țigla roșie nu fusese folosită la monumentele din această regiune și părea nepotrivită, s-a ales, după unele încercări nereușite de a se obține țigle smălțuite de culoare cenușie, soluția unor țigle de ciment ușor glazurate, asemănătoare cu șindrila.

Spre deosebire de exteriorul incintei, înfățișarea curții interioare înainte de refacerea cerdacelor din 1873 nu era cunoscută prin nici un fel de document.

Se constata în repetate rânduri nevoia înlocuirii stâlpilor de lemn de la parter, care erau putreziți.

Dacă cerdacele curții, deși lipsite de valoare istorică, puteau fi considerate înainte de 1927 ca formând un ansamblu pitoresc alături de biserică mare, tencuită și divers colorată, în noua situație, după scoaterea la lă-

Fig.19. Biserica Sf.Gheorghe în prima sa așezare.

Fig.20. Biserica Sf.Gheorghe după refacerea ei în corpul de chilii de pe latura de est.

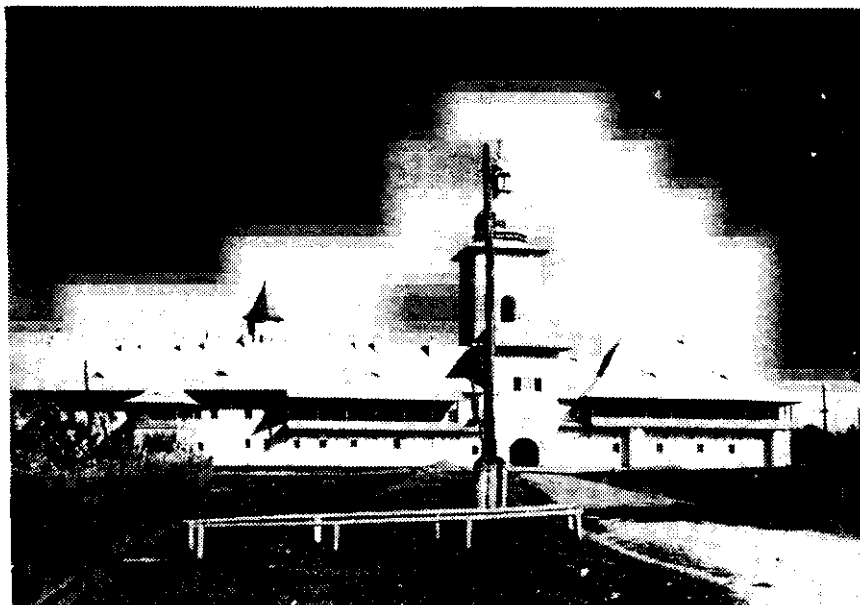

Fig.21. Vedere exterioară a incintei înainte de restaurare (latura vest).

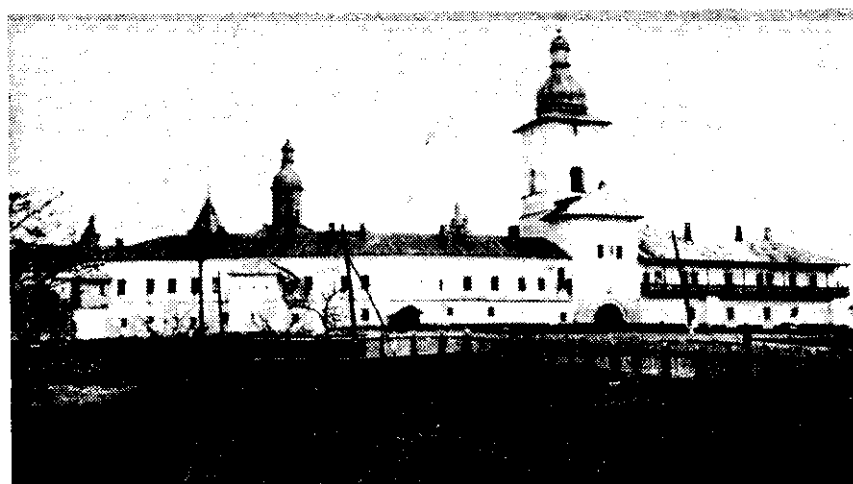

Fig.22. Vedere exterioară a incintei după restaurare (latura vest).

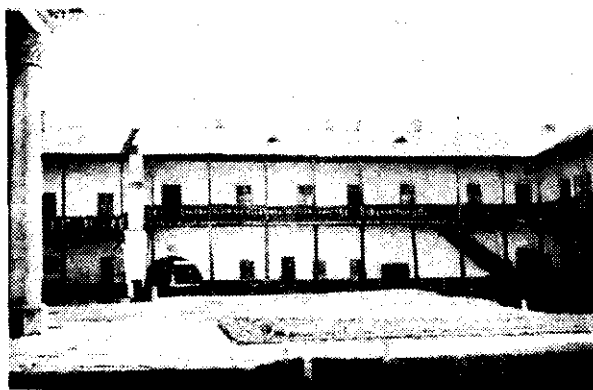

Fig.23. Vedere interioară
a incintei înainte
de restaurare (la-
tura sud).

Fig.24. Vedere interioară
a incintei înainte de
restaurare (latura
est).

Fig.25. Vedere interioară
a incintei după
restaurare (col-
țul de nord-vest).

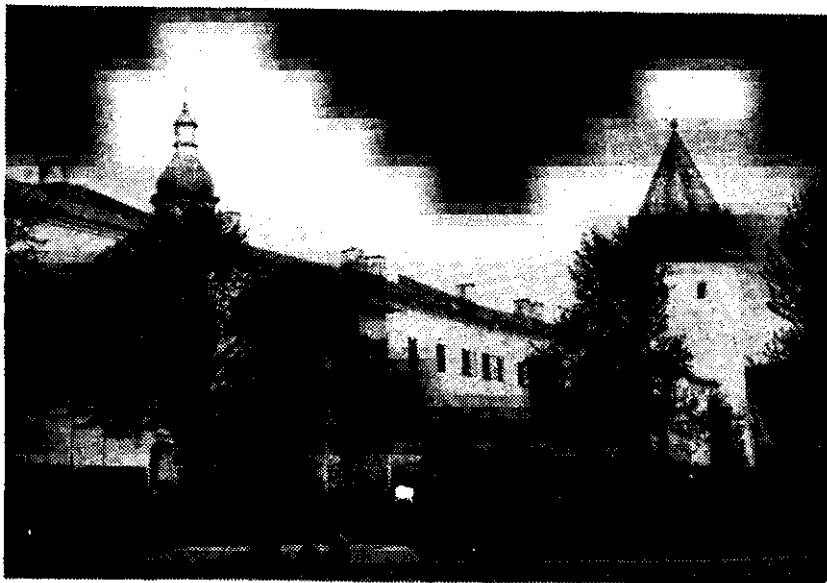

Fig.26. Vedere exterioară a incintei înainte de restaurare (latura est cu "pirgul").

Fig.27. Vedere exterioară a incintei după restaurare (latura est cu "pirgul").

veală a vechiului parament al bisericii, ele nu mai păreau potrivite. S-a considerat deci necesară crearea unui nou cadru. În acest scop, au fost refăcute, din lemn, numai cerdacul de la etaj, cu întreruperi pe laturile de sud, vest și nord, unde s-au executat foișoare de piatră, și pe latura de est, unde s-a refăcut nouă fațadă a bisericii Sf. Gheorghe. La parter, în schimb, stâlpii de lemn, care putreziseră 30-40 de ani după montarea lor, au fost înlocuiți cu arcaturi de piatră.

De asemenea au fost refăcute din beton armat majoritatea planșelor de peste etaj ale chiliilor, din cauza grinzilor de lemn putrezite la capete. La o parte din planșeele de peste parter s-a constatat, totodată, dezvoltarea în așa măsură a unei ciuperci dăunătoare ("Merulius Lacrymans"), încât înlocuirea cu planșee de beton a fost de asemenea necesară.

În fosta arhondărie, din colțul de sud-vest al incintei, s-au amenajat sălile muzeului și ale bibliotecii. În acest muzeu sînt prezentate piesele de valoare ale mănăstirii - obiecte metalice de cult, broderii, țesături, precum și gravurile și tiparele acestora - evocîndu-se în acest fel întregul trecut cultural al așezării²¹.

De asemenea, la vechea cuhnie, s-a înlăturat tavanul ce ascundea interesantele arce și bolți, suprapuse pe patru nivele și terminate la partea superioară cu hornul, care a rămas vizibil și peste acoperiș, împreună cu bazele sale.

Pavilioanele exterioare alipite fațadelor au fost amenajate în foișoare, cu vederea deschisă spre peisajul înconjurător.

În colțul de nord-est, spre exteriorul incintei, se înalță turnul octogonal denumit "pirgul". Refăcut în 1754, probabil pe ziduri mai vechi, acest turn cuprinde încăperi boltite pe patru nivele, legate printr-o scară cu trepte de piatră, prevăzută în grosimea zidăriei. Cu ocazia lucrărilor s-a refăcut acoperișul în forma suprapusă originală, cu streșină și frîntură de pantă.

În afara incintei mănăstirești, chiar în fața intrării, se află aghiasmatarul, o construcție pe plan circular din anul 1836, dominată de o foarte masivă cupolă bulbucată, caracteristică în genere sfîrșitului secolului al XVIII-lea. Învelit cu tablă alămită care se vedea lucind din depărtare, acesta reprezenta în ansamblul mănăstirii un element deosebit. În anul 1956, acoperișul, de mult deteriorat, a fost smuls de o furtună. Deși, după anumite păreri, nu ar fi fost cazul să se mai mențină această construcție, ca supărătoare prin masivitatea formelor sale, s-a hotărît totuși refacerea acestui aghiasmatar, fiind vorba de un element foarte original, legat în ultimul veac și de tradiția așezării. Interiorul, cuprinzînd interesanta "cristelniță" din 1847 - bazin octogonal din piatră de talie în mijlocul căruia se află o cupă ridicată pe un picior - a fost de asemenea refăcut.

Paralel cu lucrările de restaurare ale ansamblului, s-a delimitat, în colaborare cu Ministerul Agriculturii și Silviculturii, zona de protecție a monumentului, stabilindu-se conservarea integrală a pădurilor din imediata vecinătate și un regim special de tăiere pentru dealurile împădurite care încadrează întregul peisaj.

Deși rămîne pentru o viitoare etapă unele lucrări deosebit de interesante și de delicate, cum ar fi cercetarea mormintelor de sub actuala pardoseală de marmură a bisericii lui Ștefan cel Mare, precum și scoaterea la i-

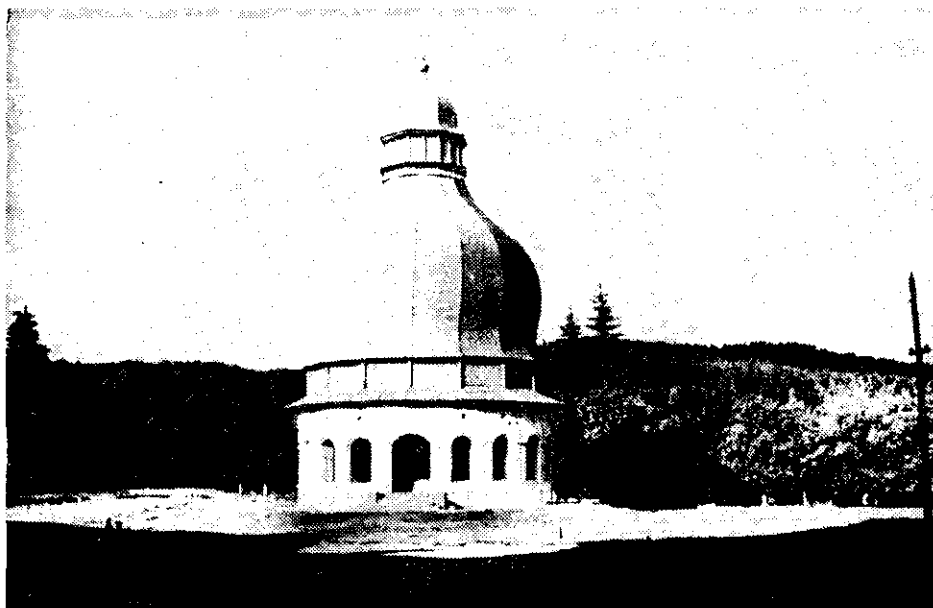

Fig.28.Aghiasmatarul după restaurare.

veală a vechilor fresce, se poate totuși considera că restaurarea propriu zisă a mănăstirii Neamț a fost terminată.

N o t e

- 1 Mănăstirea Neamț face parte din comuna Vinători, raionul Tîrgu Neamț, regiunea Bacău.
- 2 Pentru istoricul și descrierea monumentului, se poate consulta bibliografia din : Stefan Balș și Corina Nicolescu, Mănăstirea Neamț, București , 1958.
- 3 Lucrările din perioada 1927-34 au fost proiectate și executate de către fosta Comisie a Monumentelor Istorice.
 Lucrările din perioada 1954-59 au fost executate de către Departamentul Cultelor, pe baza proiectelor întocmite de Institutul de Studii și Proiectarea Regiunilor și Orașelor, sub îndrumarea și controlul Comitetului de Stat pentru Arhitectură și Construcții, care a și finanțat, din fondul său de intervenții urgente, refacerea aghiasmatarului în 1956-57. Cercetările arheologice din 1956-57 au fost efectuate de Institutul de Arheologie al Academiei R.P.R.
 Lucrările din perioada 1959-61 au fost proiectate și executate de Comite-

tul de Stat pentru Construcții, Arhitectură și Sistemalizare prin Direcția Monumentelor Istorice.

Cercetările și proiectele de restaurare din perioada 1927-34 au fost efectuate de arh. G.Sterian și arh.St.Balș, iar cele din perioada 1954-61 de colectivul de proiectare : arh.St.Balș (șef de proiect), arh. D.Corneliu, ing.G.Gheorghiu, ing.H.Hochberg, ing.M.Ispas, arh.R.Mănciulescu, ing.D.Munteanu, ing.C.Pavelescu, ing.O.Petrescu, ing.V.Popescu, arh.R.Udroiu și ing. V.Zbircea. Cercetările arheologice din 1956 au fost efectuate de C.Niculescu și V.Zirra, cele din 1957 de P.Diaconu și R.Heitel, iar cele din 1960-61 de R.Heitel.

Documentațiile referitoare la lucrările de restaurare din 1927-34 și din 1954-61 pot fi consultate în arhiva Direcției Monumentelor Istorice.

- 4 N.Iorga, Mănăstirea Neamțului, București, 1912, p.21.
- 5 V.Vătășianu consideră (Istoria artei feudale în țările române, București, 1959, I.p.309, 635 și 665) că gropnița se găsește pentru prima oară în Moldova la biserica lui Alexandru cel Bun de la Vatra Moldoviței, iar pridvorul ca și gropnița se regăsesc la Putna anterior ridicării bisericii de la Neamț, astfel că aceasta din urmă biserică nu ar mai putea fi considerată ca un cap de serie, ci ca o încheiere a unei evoluții.
În ceea ce ne privește, considerăm că cercetări arheologice temeinice vor putea, poate, preciza dacă elementele respective sînt în adevăr originare sau sînt rezultatul unor adaosuri sau prefaceri ulterioare.
În tot cazul, după părerea noastră, dispoziția generală atât interioară cît și exterioară a bisericii de la Neamț reprezintă în mod evident modelul repetat la monumentele ridicate imediat ulterior; rolul său în evoluția arhitecturii moldovenești rămîne deci precumpănitor.
- 6 G.Sterian, Report nr.101/928, în arhiva fostei Comisii a Monumentelor Istorice.
- 7 În cursul lucrărilor, s-a putut examina interesantul artificiu de construcție folosit în trecut, la ancadramentele ferestrelor de la pridvor și ale primelor două ferestre ale pronaosului: marginea laterală a ancadramentului inclusiv ultimul profil, nu făcea parte integrantă din blocul de piatră al ancadramentului, ci forma un montant separat, prins cu mortar în scobitura anume prevăzută a blocului. De asemenea s-a constatat că colonetele mediane ("menourile"), îndepărtate cu prilejul transformărilor din secolul al XIX-lea, fusesesă consolidate prin bare de fier verticale, încastate în piatră, și că geamurile erau prinse direct în spatele acestor bare, cu chit de piatră.
- 8 Calitatea acestei execuții a sugerat lui V.Vătășianu (op.cit., p.671) presupunerea eronată că ancadramentele respective proveneauă de fapt de la ferestrele fațadei de apus a pridvorului.
- 9 Cărămizile smălțuite deteriorate au fost înlocuite în proporție de circa 60% - la fațadele de nord, est și vest -, iar elementele decorative colorate din ceramică smălțuită care lipseau cu totul au fost înlocuite cu elemente noi și anume: toate discurile din fațada de nord, circa 60% din cele din fațada de vest, 10% din cele ale fațadei de sud și 20% de la turlă.

- 10 G.Balș, Bisericiile lui Stefan cel Mare, București, 1925, p.196.
- 11 P.Léon, La Vie des monuments français, Paris, 1951, p.258.
- 12 Cercetările respective au fost făcute de proiectant în colaborare cu S. Ulea, delegat de Institutul de Istoria Artei al Academiei R.P.R.
- 13 St.Balș, Biserica "Înălțarea Domnului" din mănăstirea Neamț, în "Mitropolia Moldovei", Iași, 1962.
- 14 Merită să fie relevat în această privință că, în Polonia și într-unel regiuni ale Germaniei de răsărit, procedeul de zugrăvire a zidărilor din cărămidă cu o imitație de cărămizi divers colorate era curentă - ce e drept, la interior.
- 15 G.Sterian, op.cit.
- 16 P.Diaconu, Săpăturile de la mănăstirea Neamț, în "Materiale și cercetări arheologice", VI, p.66.
- 17 Datarea a fost îngreuiată prin faptul că construcțiile ridicate ulterior în această zonă au risipit rămășițele bisericii, ceea ce a dus la ruperea legăturilor stratigrafice cu restul incintei. Printre resturi s-au găsit cărămizi smălțuite și nesmălțuite (în medie de 19 x 9 x 4 cm), precum și urme de tencuială pictată. Au mai fost descoperite și patru fragmente de discuri smălțuite cu diametrul maxim reconstituit de aproape 16 cm, grosimea maximă a piciorului fiind de 4 cm.
 Smălțul acestor discuri, de culoare verde cu tente albastre, este așezat, cel puțin la unele fragmente, pe o angobă albă. Pe unul din discuri decorul de cercuri concentrice este obținut prin împunsături foarte adânci, ce străbat discul, formând două cercuri, unul în adâncitura centrală, iar cel de al doilea în jurul inelului în relief care înconjoară adâncitura. Urmează încă un cerc, compus de data aceasta din mici cerculețe imprimate de jur împrejurul discului.
 Celălalt fragment decorat prezintă semnul solar executat prin incizii adânci în pastă crudă, înainte de ardere și evident înaintea smălțuirii (de fapt este vorba de tehnica "sgraffito", întâlnită și pe vasele smălțuite din aceeași epocă).
 Pe unele fragmente ceramice smălțuite din stratul de depuneri care acoperează resturile arătate mai sus, se găsește, foarte frumos realizat în tehnica "champlevé", motivul palmetei și semipalmetei asemănător cu cel realizat pe discurile ornamentale ale bisericii mari. Aceste materiale sînt databile cu certitudine din sec.al XV-lea și începutul sec.al XVI-lea.
- 18 Procedeul acesta de construcție, cu un sistem de stâlpi sprijinind o rețea de grinzi orizontale, care depășește perimetrul de bază și susține podeaua, poate fi văzut și azi la unele case din Vinătorii Neamț.
 Datarea a fost făcută cu ajutorul unei monede din a doua treime a sec. al XV-lea (domniile lui Petru Aron), inedită în numismatica moldovenească, după analiza lui O.Iliescu, șeful Cabinetului numismatic al Academiei RPR.
- 19 N.Crețulescu, Inscripțiile Sf-telor mănăstiri Neamț și Secul cu a schiturilor sale dimprejur, în "Arhiva Științifică și Literară din Iași", Iași, 1908, XIX, p. 325.

20 Ibidem, p.274

21 Biblioteca și tezaurul mănăstirii Neamț erau vestite în vechime în toată Moldova și chiar dincolo de hotarele ei.

Piesecele cele mai de seamă au părăsit mănăstirea și se găsesc în biblioteca Academiei R.P.R., în Muzeul de Artă R.P.R. și chiar în străinătate. Dintre acestea pot fi amintite: Evanghelia din 1429, care se află în Marea Britanie, la Oxford; Pravila lui Matei Vlăstariș din 1474; Biblia din 1475; ferecătura Evangheliei lui Lațco Cîndea (pîrcălabul Hațegului) din veacul al XV-lea; epitaful lui Siluan din 1437; cununa de moaște făcută lui Ștefan cel Mare în 1463 și panaghia dăruit de același voievod în 1502. Astăzi se mai păstrează la Neamț broderii, țesături, cruci și alte obiecte de cult. Printre broderii se pot cita: nebedernița din 1664 (sau 1665) dăruită de Dafina, doamna lui Evstrate Vodă Dabija, și patrafirul din fir de aur și argint lucrat de macedoneanul Hristofor Jafarovici, la Viena, în 1750.

Tiparnița mănăstirii Neamț a fost binecunoscută în secolul al XIX-lea prin editarea cărților sale bisericești, din care multe ilustrate cu gravuri. Expunerea tiparelor respective este deosebit de interesantă.

LA RESTAURATION DU MONASTÈRE DE NEAMȚ

(R é s u m é)

Le monastère de Neamț, le plus ancien et le plus important foyer de culture de Moldavie à l'époque féodale, est constitué par une enceinte quadrilatère de cellules, de galeries et de tours, au centre de laquelle se dresse l'église bâtie par Étienne le Grand en 1497. Au cours des siècles, le monastère a subi de nombreuses transformations, qui se reflètent dans le manque d'unité de ses différents éléments constitutifs.

Les premiers travaux de restauration, effectués en 1927-1934, ont eu pour unique objectif l'église, plus précisément la restitution de ses anciennes façades, dont le parement de pierres et de briques avait été recouvert d'une couche de crépi au XIXe siècle.

Repris en 1954 et achevés en 1961, les travaux ont porté, au cours de cette seconde étape, sur tous les éléments de l'ensemble. À l'église, le toit aplati du XIXe siècle a été remplacé par un haut toit de type moldave, dont la forme était connue par une ancienne gravure, par certaines fresques et par les traces qui en ont été relevées sur les bases des tours. Les fenêtres de la chambre des tombes et de l'abside, aux encadrements datant du XIXe siècle, ont été remplacées par de petites fenêtres exécutées, grâce à quelques fragments retrouvés, sur le modèle des anciennes. Compte tenu de sa valeur architecturale, la sacristie, accolée au côté sud de l'abside au XVIIIe siècle, a été maintenue. Le dégagement du socle, enfin, a rendu à l'église ses vraies proportions.

Si l'on ne peut contester le caractère monumental et profondément évocateur que donnent à l'édifice la perfection de ses proportions retrouvées et le coloris à la fois varié et discret de ses façades, il est permis de se demander si son aspect est réellement celui qu'il avait à l'époque d'Étienne le Grand. Des restes de crépi peints en motifs de briques rouges et bleues semblent indiquer l'existence dans le passé d'un tel décor, sans qu'il soit possible de préciser si celui-ci datait de la fondation même ou de l'époque immédiatement suivante.

Le clocher surmontant la voûte d'entrée comprise dans le côté ouest de l'enceinte a fait l'objet des travaux suivants: on a décapé du crépi qui les recouvrait les façades en pierre apparente de sa partie inférieure, bâtie à l'époque du prince Alexandre le Bon, et l'on a marqué par des niches trois des anciennes arcades de la pièce servant à l'origine à abriter les cloches, ultérieurement transformée en chapelle.

À la suite des recherches archéologiques, il s'est avéré que l'église Saint-Georges, construite en 1794 à côté de l'église d'Étienne le Grand, qu'elle masquait en partie, ne comprenait aucun élément de la première église en pierre, détruite - selon la tradition - par le tremblement de terre de 1471. En conséquence, l'église Saint-Georges a été démantelée et rebâtie plus loin, se trouvant aujourd'hui incluse dans le corps de cellules du côté est de l'enceinte.

Les cellules formant les quatre côtés de l'enceinte ont été restaurées: on est revenu à la forme ancienne des toits, tandis que les galeries en bois datant de 1883 ont été remplacées par de nouvelles galeries, en maçonnerie au rez-de-chaussée et en bois à l'étage. Le toit de la tour de l'angle nord-est a été, de même, refait selon sa forme originale.

Enfin, à l'extérieur de l'enceinte on a restauré le pavillon du XIXe siècle, destiné à la bénédiction des eaux ("aghiasmatar"), dont la coupole en forme de bulbe avait été enlevée par un orage en 1954.

Parallèlement aux travaux de restauration et en collaboration avec le Ministère de l'Agriculture et de la Sylviculture, on a déterminé la zone de protection du monument et établi un régime spécial de coupes pour les forêts couvrant les collines environnantes.

Malgré certains travaux - aussi intéressants que d'une exécution délicate - qui resteraient à faire, tels que l'exploration des tombes creusées sous l'actuel pavement en marbre de l'église et la mise au jour des fresques originales, les auteurs considèrent la restauration proprement dite du monastère comme achevée.

EXPLICATION DES FIGURES

- Fig.2. Vue générale du monastère avant 1953.
- Fig.1. Plan d'ensemble. Zone de protection, zone de conservation intégrale des forêts et zone de coupes spéciales. 1) Le monastère. 2) L'"aghiasmatar". 3) Le skite Bogoslov du cimetière. 4) Le séminaire. 5) Le skite Vovidenia. 6) Le skite Pocrov.
- Fig.3. Vue prise d'avion, avant 1954.
- Fig.4. L'église d'Étienne le Grand avant 1926.
- Fig.5. Gravure en bois d'un livre de chants liturgiques de 1816, représentant l'église.
- Fig.6. Nouvel avant-toit de l'église.
- Fig.7. Détail de fenêtre de l'abside sud. Plan et section. 1) L'ouverture après restauration. 2) L'ouverture pratiquée au XIXe siècle.
- Fig.8. Encadrement de fenêtre, reconstitué, de la chambre des tombes.
- Fig.9. Église d'Étienne le Grand. Façade sud avant 1927. Élévation.
- Fig.10. Église d'Étienne le Grand. Façade sud après restauration.
- Fig.11. Église d'Étienne le Grand. Façade ouest après restauration.
- Fig.12. L'église d'Étienne le Grand en 1956.
- Fig.13. L'église d'Étienne le Grand après restauration.
- Fig.14. La cour intérieure et le clocher après la restauration.
- Fig.15. Plan de l'enceinte, rez-de-chaussée, avant la restauration.
- Fig.16. Plan de l'enceinte après la restauration.
- Fig.17. Plan des anciennes constructions découvertes par les fouilles pratiquées sous le fondement de l'église Saint-Georges.
- Fig.18. Fragment d'inscription, de 1548, de l'ancienne demeure des higoumènes.
- Fig.19. L'église Saint-Georges dans sa position initiale.
- Fig.20. L'église Saint-Georges, reconstruite dans le corps de cellules du côté est.
- Fig.21. Vue extérieure de l'enceinte avant la restauration (côté ouest).
- Fig.22. Vue extérieure de l'enceinte après la restauration (côté ouest).
- Fig.23. Vue intérieure de l'enceinte avant la restauration (côté sud).
- Fig.24. Vue intérieure de l'enceinte avant la restauration (côté est).
- Fig.25. Vue intérieure de l'enceinte après la restauration (angle nord-ouest).
- Fig.26. Vue extérieure de l'enceinte avant la restauration (côté est, avec la tour nord-est).
- Fig.27. Vue extérieure de l'enceinte après la restauration (côté est, avec la tour nord-est).
- Fig.28. L'"aghiasmatar" après restauration.